

*И.Арабаев атындагы Кыргыз Мамлекеттик Университети  
Кыргыз Республикасынын Улуттук Илимдер Академиясынын  
Тарых жана Маданий Мурастар Институту*

Диссертациялык кеңеш Д.07.16.528

Кол жазма укугунда:

УДК

**ТОКТОРБЕКОВА НУРЗЫЙНАТ АСАНАЛЫЕВНА**

**КЫРГЫЗ ТААНУУ МАСЕЛЕСИНИН ОРУС ТАРЫХНААМАСЫНДА ИЗИЛДЕНИШИ  
(XIX К. ЭКИНЧИ ЖАРЫМЫ- XXк. БАШЫ)**

Адистиги: **07 00 09.** – Тарыхнаама, булактаану жана тарыхый изилдөө ыкмалары

*Тарых илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн  
жазылган диссертациянын  
А В Т О Р Е Ф А Р А Т Ы*

Бишкек- 2017

Диссертациялык иш Ош Мамлекеттик Университетинин « Кыргызстандын тарыхы »  
кафедрасында аткарылды

**Илимий жетекчи:** тарых илимдеринин доктору, профессор  
**Алымбаев Жээнбек Байыскулович**

**Расмий оппоненттер:** тарых илимдеринин доктору, профессор

тарых илимдеринин кандидаты

**Жетектөөчү мекеме:**

Диссертация 2017-жылдын « »..... да саат ....дө720026, Бишкек ш., Раззаков көчөсү, 51а дареги боюнча И.Арабаев атындагы Кыргыз Мамлекеттик Университетинин жана Кыргыз Республикасынын Улуттук Илимдер Академиясынын Тарых жана Маданий Мурас Институтунун алдындагы тарых илимдеринин доктору (кандидаты) жана окумуштуулук даражасын ыйгаруу боюнча Д.07.16.528диссертациялык кеңештин жыйынында корголот.

Диссертация менен И.Арабаев атындагы Кыргыз Мамлекеттик Университетинин илимий китепканасында таанышууга болот. Дареги: 720026, Бишкек ш., Раззаков көчөсү, 51а.Авторефераттын жана диссертациялык иштин толук тексти«*arabaev.kg*» сайтына жүктөлгөн.

Автореферат 2017-жылдын« » .....де таркатылды.

**Диссертациялык кеңештин**  
**окумуштуу катчысы, т.и.д., профессор**

**Курбанова Н.У.**

## **ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ**

**Изилдөөнүн актуалдуулугу.** Кыргызстандын көз карандысыздыгына ээ болушу саясий-экономикалык жактан гана өз алдынчалыка жетишүүгө шарт гана түзбөстөн, илим тармагында да өзгөчө кыргыз элинин тарыхын изилдөө плюралисттик көз караштардын жаралышына, элдин нукура тарыхына эркин ой жүгүртүп жаңыча илимий көз караштардын пайда болушуна жол ачты.

Акыркы 25 жылдын аралыганда кыргыз элинин тарыхын жергиликтүү тарыхый булактарды пайдаланып, өткөн тарыхка жаңыча баа берүү тенденциясы күчөдү. Кыргыз элинин тарыхын изилдөө советтик тарыхнаамада тарыхчылардын көз жаздымында калган жаңы багыттарды изилдөө күч алды.

Кыргыз элинин өткөн тарыхын изилдөө, жаңы багыт катары жаралып изилдөөнү талап кылып жаткан актуалдуу маселелердин бири бул-кыргыз таануу маселеси болуп саналат. Кыргыз таануу маселесин изилдөө, ага карата болгон коомдук муктаждык төмөнкү шарттар менен түшүндүрүлөт. Биринчиден, орус тарыхнаамасында XVIIIк. экинчи жарымында «түркстантаануу» багытынын бир бөлүгү катары жаралган «кыргызтаануу» маселеси тарых илиминде өз алдынча изилдөөгө алына элек. Экинчиден, орус тарыхнаамасында кыргыз элинин саясий, социалдык-экономикалык тарыхын чагылдырган эмгектерди булакнаамалык гана эмес, тарыхнаамалык таризде өз алдынча изилдөөгө алынган эмес. Үчүнчүдөн, XVIII к. экинчи жарымынан XX к. башына чейинки кыргыздардын тарыхын чагылдырган көп томдуу «Түркстан жыйнагынын» кыргыз окурмандары тарабынан пайдаланууга мүмкүнчүлүк алышы, кыргызтаануу маселесинин терең изилдөөгө мүмкүнчүлүк жаратып жаткан учур. Төртүнчүдөн, кыргызтаануу маселесин тарыхнаамалык таризде өз алдынча иликтөөгө алуу Кыргызстандын постсоветтик тарыхнаамасындагы айрым илимий көз-караштарды чечүүгө мүмкүнчүлүк жаратат.

**Изилденүү деңгээли.** Кыргызтаануу маселеси постсоветтик доордогу жаралган жаңы багыттардын бири болгондуктан, тарых илиминде аталган маселе боюнча конкреттүү, комплекстүү түрдө изилдөөгө алган эмгектер жок. Бирок, XIX к. экинчи жарымынан ушул күнгө чейин чейин кыргыз элинин саясий, социалдык-экономикалык тарыхын сүрөттөгөн орус тарыхнаамасынын өкүлдөрүнүн изилдөөлөрүнө талдоо жүргүзгөн илимий эмгектер жаралган.

Ошондуктан каралып жаткан маселененин изилденүү деңгээлин *революцияга чейинки, советтик жана постсоветтик доорлорго* бөлүп кароого болот. *Революцияга чейинки доор.* Революцияга чейинки доорго чейинки доордо орус саякатчылары, чыгыштаанучулар, аскер адамдарынын эмгектери айрым изилдөөлөрдө обзордук, библиографиялык мааниде анализ жүргүзгөн изилдөөлөр жаралган. Алардын катарына А. Н. Харузин, А. Е. Алекторовду кошууга болот.

Орус тарыхнаамасынын өкүлү, белгилүү географ, этнограф А. Н. Харузин биринчилерден болуп кыргыздар жана казактар боюнча библиографиялык көрсөтмө түзүүгө жетишкен. А. Н. Харузиндин<sup>1</sup> көрсөтмөлөрүндө кыргыздар боюнча жазылган этнографиялык статьяларга, очерктерге, эмгектерге кыскача аннотация берилет. Библиографиялык маанидеги эмгектердин катарына А. Е. Алекторовдун Казахстандын крайтаануу багыты боюнча түзүлгөн көлөмдүү эмгегин кошууга болот<sup>2</sup>. Орус чыгыштаануучусу казак жана башкыр элдеринин тарыхын, этнографиясын, маданиятын изилдеген А. Е. Алекторов казактар жана ага канаатташ элдер боюнча жазылган орус авторлорунун эмгектерине аннотация берген. Автордун көлөмдүү эмгегинен кыргызтаануу маселесин чагылдырган авторлор, алардын эмгектери боюнча кыскача маалымат алууга болот. Демек, революцияга чейинки доордогу тарыхнаамада кыргызтаануу маселесине арналган эмгектерге өз алдынча тарыхнаамалык талдоо жүргүзүлгөн эмгектер жокко эсе. Мындай көрүнүш тарых илиминдеги тарыхнаама тармагынын XIX к. экинчи жарымында өз алдынча калыптана электиги менен түшүндүрүлөт. *Советтик тарыхнаама.* Советтик тарыхнаамада кыргыздардын саясий, социалдык-экономикалык абалын орус тарыхнаамасынын өкүлдөрүнүн эмгектерине талдоо

<sup>1</sup> Харузин А. Библиографический указатель статей, касающихся этнографии кыргызов и кара-кыргызов с 1734 по 1891 г. // ЭО. – 1891. Кн. IX. – М., 1891. – С.1 – 68.

<sup>2</sup> Алекторов А. Е. Указатель книг, журнальных и газетных статей и заметок о киргизах. –Казань, 1900.

жүргүзгөн эмгектерди эки топко бөлүп кароо зарыл. Биринчи топко аннотациялыктүрдө жазылып, билиографиялык көрсөткүч катары колдонулуп келе жаткан О. В. Маслова<sup>3</sup>, З. Л. Амитин-Шапирунун<sup>4</sup> «История Казахстана дореволюционный период<sup>5</sup>»-аттуу эки томду жыйнакты кошууга болот. Орус чыгыштаануучулардын Орто Азияны изилдөөдөгү ролу О. В. Маслованын эмгегинде каралып, автор 1715-1886 жылдар аралыгында экспедициялар туурасында өзүнүн төрт бөлүктөн турган эмгегинде чагылдырган. Аталган эмгекте бул жылдар аралыгында жасалган экспедициялардын тизмеси, аталыштары, катышычуулар, алардын куралы, маршруттары жана натыйжалары изилденет.

Кыргыздардын XVIII к. экинчи жарымынан XX к. башына чейинки өзгөчө кыргыздардын тарыхына арналып жарык көргөн орус тилиндеги эмгектердин аннотацияланган көрсөткүчтөрдүн изилдеген авторлордун бири З. Л. Амитин-Шапирунун эмгеги болуп саналат. Аннотациялык көрсөткүч Кыргызстандын тарыхы, археологиясы, этнографиясы боюнча өз алдынча эмгек катары жарыяланган көлөмдүү эмгектен тарта, газета-журналдарга жарык көргөн жана макалаларга чейин аннотация жүргүзүлгөн. Аталган эмгектен орус тарыхнаамасында кыргыздардын XVIII-XIX кк. Жазылган тарыхый жана тарыхнаамалык булактар боюнча маалымат алууга болот. З. Л.Амитин-Шапирунун эмгеги хронологиялык, тематикалык тартипте түзүлүп, ар бир эмгектеги окуялардын тийиштүү беттери көрсөтүлүп, ар бир автор боюнча көрсөтмө иштелип чыккан. З.Л.Амитин-Шапирунун эмгегинде кыргыздар боюнча жазылган айрым эмгектер кирбей калган. Бирок, ошого карабастан, автордун эмгегин советтик тарыхнаамадагы көп жылдык изилдөөн талап кылган, бүгүнкү күнгө чейин өзүнүн актуалдуулугун жоготпогон обзордук, библюграфиялык эмгек катары балоого арзыйт. Автор белгилегендей «материалды издөөдө жана тактоодо Орто Азия боюнча жазылган библюграфиялык эмгектер колдонулган<sup>6</sup>. Түркстантаануу» тармагын изилдөөгө салым кошкон окумуштуулардын бири, белгилүү тарыхнаамачы Б. В. Лунин болуп саналат. Автордун калемине Түркстандагы коомдук уюмдар<sup>7</sup>, революцияга чейинки Орто Азия тарыхын изилдөөчүлөр боюнча көлөмдүү тарыхнаамалык тариздеги эмгек жараткан авторлордун бири.Белгилүү тарыхнаамачы Б.В.Луниндин «Средняя Азия в дореволюционном и советском востоковедения в России и Средней Азии»-бөлүгүндө чыгыштаануу тармагынын жаралышына жана өнүгүшүнө салым кошкон изилдөөчүлөрдүн ишмердиктерине мүнөздөмө берилет. Орус падышачылыгы тарабынан жиберилген өкүлдөр, соодагерлер, туткун адамдары, жергиликтүү элдер боюнча материалдарды топтоо ыкмаларына токтолуп өтөт.

В. Лунин «Библиография общественных наук в Узбекистане»-аттуу маселесин изилдеген А. Кун, Н. А. Маев, В. В. Вельяминов-Зернов, В. Бартольд сыяктуу изилдөөчүлөрдүн автобиографиясын «Түркстан таануу» багытына кошкон салымына токтолуп кеткен. Аталган авторлордун эмгектеринен кеңири библюграфиясы берилет. Жыйынтыктап айтканда В. Луниндин аталган эмгектеринде XIX к. экинчи жарымындагы

<sup>3</sup> Маслова О.В. Маслова О.В. Обзор русских путешествий и экспедиций в Среднюю Азию. – В 4-х частях. – Ч.1.1715 –1856; Ч.П. 1856 – 1869; Ч.Ш. 1869 –1880; Ч. IV. 1881– 1886. – Ташкент., 1955, 1958, 1962, 1971

<sup>4</sup> Амитин-Шапирун З.Л. Амитин-Шапирун З.Л. Аннотированный указатель литературы по истории, археологии и этнографии Киргизии (1750–1917). – Фрунзе, 1958

<sup>5</sup> История Казахстана дореволюционный период. Аннотированный библиографический период. Аннотированный библиографический указатель казахских, русских книг и рукописей хранящихся в фондах Центральной научной библиотеке. –Т.1-2.-Алматы, 2007.

<sup>6</sup> Амитин-Шапирун З. Л. Аннотированный указатель ...-С. 6.

<sup>7</sup> Лунин Б. В. Научные общества Туркестана и их прогрессивная деятельность конец XIX-начало XX в. – Ташкент, 1962. Ошол эле автор; Средняя Азия в дореволюционном с советском востоковедении. –Ташкент, 1965. Ошол эле автор; История Узбекистана в источниках. Узбекистан в сообщениях путешественников и ученых (20-80-е годы XIX в)-Ташкент, 1990.

орус тарыхнаамасынын өкүлдөрү орус саякатчылары, чыгыштаануулардын Түркстантаануу тармагынын жаралышы жана өнүгүшүндөгү ордун көрсөтөт. Бирок, автор географиялык кызыкчылыктан улам Бухара жана Хива хандары боюнча изилдеген Түркстантаануучуларга көп көңүл бурган.

*Советтик тарыхнаамада* кыргызтаануу маселеси өз адынча илимий объект катары каралган эместигин белгилеп өтүк. Ошого карабастан, XIX к. экинчи жарымы XX к. башындагы тарыхын изилдөөгө алган белгилүү окумуштуулар Б. Жамгирчинов, К. Үсөнбаев, А. Хасанов, В. Плоских, М. Айтбаев, С. Ильясов ж.б. эмгектеринде кыргыз элинин саясий, социалдык-экономикалык турмушун чагылдырган орус тарыхнаамасынын өкүлдөрүнүн эмгектери булакнаамалык база катары колдонуу менен алардын авторлору, эмгектери боюнча кыска мүнөздөгү талдоолор жүргүзүлгөн.

Орус тарыхнаамасындагы кыргызтаануу маселесин изилдеген изилдөөчүлөрдүн ролу алардын эмгектериндеги сүрөттөлгөн маселелер Б. В. Лунидин жетекчилиги астында коллективдүү авторлор тарабынан жарык көргөн «Русские путешественники и исследователи о киргизах»<sup>8</sup>-аттуу эмгек болуп саналат. Аталган эмгек кыргыз элинин революцияга чейинки тарыхын, этнографиясын изилдеген орус чыгыштаануучулары, орус саякатчыларынын ролун көрсөтүүгө арналган. Чындыгында революцияга чейинки автор окуяны сүрөттөдө белгилүү бир тарыхый методторду колдонушкан эмес. XIXк. Кыргызстандын саясий тарыхы белгилүү окумуштуу Б. Жамгирчиновдун эмгегинде<sup>9</sup> изилденет. XIX к. 50-70 жылдарындагы саясий абалды чагылдырган эмгек, 6 баптан туруп, XIX к. ортосундагы орус-кыргыз мамилелеринен тарта, Кокон хандыгынын жоюлганга чейинки саясий окуялар сүрөттөлөт. XIXк. ортосундагы кыргыздардын абалына баа берген автор, советтик тарыхнаамадагы үстөмдүк кылган тарыхый концепциядан улам «кыргыздардын арасында өкүм сүргөн антогонисттик коомдук мамилелер, шексиз түрдө тап күрөшүнүн жаралышына алып келген...»<sup>10</sup> Автор белгилегендей ички кагылышуулардын себептери жакшы жайыттарга, айдоо жерге жана малга ээ болуу болгон. Феодалдык-уруулук бай-манаптардын ролун таптык позициядан сүрөттө советтик тарыхнаамадагы «тап күрөшүү коомду алдыга жылдыруучу күч» катары каралган позициядан автор алыстай алган эмес. Б.Жамгирчиновдун эмгеги тарыхнаамалык мүнөздө жазылган эмгек эмес, бирок XIX к. саясий абалды сүрөттөөдө орус тарыхнаамасынын эмгектерин тарыхый булак катары колдонуу менен илимий айланпага жаңы фактыларды алып чыккан. Албетте Б. Жамгерчиновдун эмгеги кыргыз тарыхнаамасындагы XIX к. тарыхын изилдөөгө алган ири эмгектердин бири, экендиги талашсыз көрүнүш. Бүгүнкү тарыхый талап менен карасак, аталган эмгекте булакнаамалык жана тарыхнаамалык анализ берилген эмес. Ошол эле учурда, мындан 50 жыл мурунку илимий талаптар менен азыркы мезгилдеги тарых илиминдеги өзгөрүүлөрдү салыштырууга да болбойт. Кыргыздардын XIX к. экинчи жарымындагы саясий, социалдык-экономикалык абалын изилдөөгө бир катар эмгектерди жараткан авторлордун бири А. Хасанов<sup>11</sup>. А. Хасановдун эмгектери Кокон хандыгы доорундагы, Кыргызстандын Россияга каратылышы алдындагы кыргыздардын саясий-социалдык абалын изилдөөгө алган. Демек, советтик тарыхнаамада улуттардын арасындагы «достук», «түбөлүк достук», «интернационализм» позициясы үстөмдүк кылган көз караштан улам, советтик окумуштуулар тарабынан орус тарыхнаамасынын чыгыштаануу тармагынын «түркстан таануу», «кыргызтаануу» багыттары өз алдынча изилдөөгө алынган эмес. XIX к. экинчи жарымы XX башындагы кыргыздардын

<sup>8</sup> Русские путешественники и исследователи о киргизах.-Фрунзе., 1975

<sup>9</sup> Джамгерчинов Б. Очерки политической истории киргизии XIX века. –Фрунзе, 1966.

<sup>10</sup> Джамгерчинов Б. Очерки политической истории ...-С. 44.

<sup>11</sup> Хасанов А. Из истории киргизии XIX века. –Фрунзе, 1959. Ошол эле автор; Экономические и политические связи Киргизии с Россией. –Фрунзе, 1960.

саясий, социалдык-экономикалык тарыхы тарыхнаамалык багытта өз алдынча изилдөөгө алынган эмес. *Постсоветтик доордун тарыхнаамасы.* Эгемендүүлүктүн шарапаты менен постсоветтик доордун тарыхнаамасында кыргыз элинин XVIII-XIX к. Тарыхын чагылдырган тарыхый булактарга баа берүү, айрым фактыларга толуктоо киргизүү, аталган доордогу инсан таануу маселесин изилдөө жана кыргызтаануу маселесине байланышкан илимий маселелерди изилдөө иштери башталып, бул багытта айрым эмгектер жарык көрдү. Постсоветтик доордогу жарык көргөн эмгектерди өзүнүн багыты боюнча төмөнкү эки топко бөлүп кароого болот: а) Чыгыштаануучулардын эмгектерине тарыхнаамалык багыттагы жүргүзгөн изилдөөлөр; б). XIX к. экинчи жарымы XX к. башындагы кыргыздардын саясий, социалдык-экономикалык абалын тарыхый багытта изилдеген авторлор. Биринчи топтогу изилдөөлөр кыргыз тарыхчылары С. Аттокуров, Ж. Алымбаев, Ж. Жакыпбеков<sup>12</sup>, эмгектерин кошууга болот.

Постсоветтик доордогу жарык көргөн эмгектердин ичинен XVIII-XX башындагы кыргыз элинин коомдук-саясий турмушу Ж. Алымбаевдин эмгегинде чагылдырылат. Тарыхнаамалык таризде XVIII-XX к. башында кыргызтаануу маселесин изилдеген орус тарыхнаамасындагы кыргыздар жөнүндөгү алгачкы маалыматтар, Кокон доорундагы кыргыздардын коомдук-саясий турмушу жана XIX к. 50-70 жылдарындагы Кыргызстандын саясий өнүгүүсү сыяктуу мамилелер каралган. XVIII-XX к. башындагы кыргыздардын коомдук-саясий турмушун орус тарыхнаамасында чагылдырылышын изилдеген автор, орус тарыхнаамасында кыргыздардын тарыхынын изилденишин төмөнкүдөй үч этапка бөлүп кароону сунуштаган. 1 этап: XVIII к. экинчи жарымы XIX к. башы, кыргыздар туурасындагы материалдардын топтолушу, 2 этап: XIX к. башынан 60-жылдарына чейинки мезгил. Кыргыздар туурасында системалык изилдөөнүн башталышы. 3 этап: XIX к. башынан 60-жылдарынын башына чейинки мезгил. Түркстан крайынын жана кыргыздардын тарыхын изилдөөнүн башталышы<sup>13</sup>.

Аталган доордогу орус тарыхнаамасындагы эмгектерди изилдеп жатып кыргыздар боюнча изилдеген эмгектерди үч этапка бөлүү эмгектердин жаралыш багытын, өнүгүүсүн камтыган шарттарды, хронологиялык принциптерге таянуу менен түзүлгөн мезгилдештирүү деп атоого болот. XVIII-XX к. башындагы орус авторлорунун эмгектерине тарыхнаамалык анализ жасоого аракет жасаган Ж. Алымбаев авторлордун көз караштары, профессионалдык билими, социалдык теги боюнча орус тарыхнаамасынын өкүлдөрүн; чыгыштаануучу-изилдөөчүлөр, аскер-чыгыштаануучулар, орус саякатчылары деп бөлүүнү сунуштайт<sup>14</sup>. Белгилей кетчү нерсе, бизде илимий изилдөөдө ушул Ж. Алымбаев тарабынан сунушталган классификацияны колдонууга аракет жасадык. Ошол эле учурда илимий иштин текстин жазууда «орус тарыхнаамасынын өкүлдөрү» деген терминди колдонууну туура көрдүк. Белгилүү окумуштуу С. Аттокуровдун эмгегинде<sup>15</sup> болсо, XVIII-XIX кк. орус чыгыштаануучулардын эмгектерине жана алардын биографиясын изилдөөгө аракет жасалат. С. Аттокуровдун эмгегинин кыргыз этнографиясы боюнча изилдешкен М. И. Венюков, Г. С. Загряжский, Н. А. Аристов ж.б. орус тарыхнаамасынын өкүлдөрү боюнча маалымат алууга болот. Постсоветтик доордогу Кыргызстандын тарыхнаамасына олуттуу кошкон

<sup>12</sup> Аттокуров С. Кыргыз этнографиясынын тарыхнаамасы. –Бишкек, 1991; Алымбаев Ж. Общественно-политическая жизнь кыргызов в русской историографии второй половины XVIII – начала XX вв. –Бишкек, 2009.; Жакыпбеков Ж. Кыргыз этнографиясынын айрым маселелери (XIX кылым). –Бишкек, 1995. Историография проблем истории Кыргызстана второй половины XIX – начала XX вв. (опыт, перспективы изучения). – Бишкек: КГНУ, 1995; Социально – экономическое и политическое развитие Кыргызстана во второй половине XIX – начале XX веков: Историография проблемы. – Бишкек, 2003

<sup>13</sup> Алымбаев Ж. Общественно политическая жизнь киргизов –С. 55.

<sup>14</sup> Алымбаев Ж. Общественно политическая жизнь киргизов –С. 47-53.

<sup>15</sup> Аттокуров С. Кыргыз этнографиясынын тарыхнаамасы. –Бишкек, 1991.

окумуштуулардын бири Ж. Жакыпбеков болуп саналат. Автордун калемине XIX к. Кыргызстандын тарыхнаамалык маселелерине карата бир катар эмгектерди гана жаратбастан кандидаттык жана докторлук илимий иштерин ийгиликтүү коргогон<sup>16</sup>. Албетте, окумуштуу XIX к. орусчыгыштаануучулардын эмгектери менен жакындан тааныш илимий изилдөө иштеринде тарыхый булактык максатта колдонбойт. Бирок, Ж. Жакыпбековдун илимий изилдөө объектиси XIX-XX к. башындагы орус тарыхнаамасынын өкүлдөрүнүн эмгектери эмес, көрсөтүлгөн доордо изилдеген советтик-кыргыз окумуштууларынын эмгектери болуп саналат. Кыргызстандын Россияга каратылышы, 1916-ж. улуттук-боштондук күрөш, 1875-1876-жж. элдик көтөрүлүштөр ж.б. саясий окуяларды изилдөөгө алышкан Б. Жамгерчинов, А. Хасанов, К. Үсөнбаев, В. Плоских, С. Ильясов, А. Сапелкин ж.б. ушул сыяктуу окумуштуулардын эмгектерине терең тарыхнаамалык анализ жасоого жетишкен. Окумуштуу Ж. Жакыпбековду тарыхнаамалык таризде жазылган эмгектери өз алдынча иликтөөгө алып изилдөө келечектин иши деген ойдобуз.

XIX к. кыргыз элинин саясий тарыхын изилдөөгө салым кошкон окумуштуулардын бири Т. Кененсариев. Окумуштуунун калемине Кыргызстандын Россияга каратылышы, Россия империясынын экономикалык саясаты, 1873-1876-жж. элдик-боштондук күрөштөргө<sup>17</sup> арналган тарыхый таризде жазылган көлөмдүү монографиялык эмгектер таандык. Т. Кененсариев көрсөтүлгөн эмгектеринин тарыхнаамалык бөлүктөрүндө кыргыздардын саясий турмушун изилдеген революцияга чейинки орус авторлорунун эмгектерине тарыхнаамалык анализ берген. XIX к. экинчи жарымы XX к. башындагы Түштүк Кыргызстандын аймагына жасаган орус саякатчылары жөнүндөгү маселе Б. М. Жумабаевдин эмгегинде<sup>18</sup> изилденген. Автор, аталган эмгегинде XIX к. экинчи жарымында түштүк Кыргызстандын аймагына саякат жасаган орус саясатчыларынын эмгектерине кеңири токтолуп өткөн.

Кыргызтаануу маселеси боюнча революцияга чейинки, советтик, постсоветтик доорлордогу жарык көргөн эмгектерге карата жасалган тарыхнаамалык анализ төмөндөгүдөй жыйынтык чыгарууга болот:

- XIX к. экинчи жарымынан тарта орус тарыхнаамасында жаралган кыргызтаануу тармагы боюнча обзордук, библиографиялык, тарыхый жана тарыхнаамалык м.нөздөгү эмгектер изилденип жарыяланган.

- Революцияга чейинки доордогу эмгектер обзордук, библиографиялык мүнөздө болсо советтик доордогу эмгектерде ( Б. Жамгерчинов, А. Хасанов, В. Плоских, С. Ильясов, А. Сапелкин, К. Үсөнбаев ж.б.) «кыргызтаануу» термини колдонулбаганы менен (саясий конъюктурага жараша) орус тарыхнаамасынын өкүлдөрүнүн эмгектери көпчүлүк учурда булакнаамалык максатта кеңири колдонулган.

- Постсоветтик доордогу тарыхнаамада болсо, Орто Азиянын тарыхын изилдеген чыгыштаануу тармагынан «Түркстантаануу», «кыргызтаануу» тармагын өз алдынча илимий объект катары изилдөө аракеттери башталганын белгилеп кетүү абзел. Ошого карабастан кыргызтаануу маселеси өз алдынча ушул күнгө чейин изилдөөгө алына элек экендигин белгилеп кетүү зарыл.

**Диссертациянын темасынын ири илимий долбоорлор, программалар менен байланышы.** Диссертациялык изилдөө автордун жекече илимий планына байланыштуу.

<sup>16</sup> Жакыпбеков, Ж. Советская историография революционного и национально-освободительного движения в Средней Азии во второй половине XIX – начале - XX (на материалах Киргизии) // Автореф. дис....канд. ист. наук – М., 1986.; Историография социально-экономической и политической истории Кыргызстана во второй половине XIX- начале XX вв.// Автореф. дис....докт. ист. наук – Б., 2012

<sup>17</sup> Кененсариев Т. Кыргыздар жана Кокон хандыгы – Ош, 1997.; Кыргызстандын Орусияга каратылышы . – Бишкек, 1997; Экономическая политика царского правительства в Кыргызстане во 2-й половине XIX- начала XX вв.-, Бишкек, 2009

<sup>18</sup> Жумабаев Б. М. Южный Кыргызстан глазами Российских путешественников (вторая половина XIX-начало XX вв.) – Бишкек, 1999.

**Изилдөөнүн объектиси.** Орус тарыхнаамасындагы кыргызтаану маселесин чагылдырган авторлордун эмгектери.

**Изилдөөнүн предмети.** Кыргыздардын саясий абалы, социалдык-экономикалык мамилелери

**Изилдөөнүн максаты жана милдеттери.** Дииссертациялык эмгектин негизги максаты кыргызтаану маселесиндеги кыргыздардын саясий, социалдык-экономикалык абалын чагылдырган эмгектерге тарыхнаамалык анализ жүргүзүү. Коюлган максаттын чегинде төмөнкүдөй милдеттер коюлат:

- кыргызтаану маселесинин жаралышынын тарыхый шарттарын иликтөө;
- кыргыздардын коомдук-саясий абалына чагылдырган эмгектерге анализ жасоо;
- кыргыздардын социалдык-экономикалык абалын сүрөттөгөн эмгектерге анализ берүү;
- кыргыздардын чарбалык жана соода мамилелерин чагылдырган эмгектерге анализ жүргүзүү.

**Изилдөөнүн мезгилдик алкагы.** XIXк. экинчи жарымы XXк. башы. Анткени бул мезгил кыргызтаануу маселесинин жаралуу жана өнүгүү дооруна туура келет.

**Изилдөөнүн булактары.** Илимий маселенин хронологиялык алкагына жана тарыхнаамалык багытына байланыштуу изилдөөдө колдонулган тарыхый булактарды өзүнүн мазмунуна, маалыматтуулугуна жараша бир канча топто бөлүп кароо зарыл

Биринчи топтогу тарыхый булактарга колониалдык доордогу отчеттор<sup>19</sup>, эскерүүлөр<sup>20</sup>, «обзорлор», атайын түзүлгөн жыйнактар, мезгилдүү басма сөздөрдү кошууга болот. Колониалдык доордо генерал-губернатор, аскер-губернаторлору тарабынан отчеттор даярдалып, жарыяланган. Маанилүү отчеттордун бири туркестан крайын 1867-1888жылдары башкарган К. П. Кауфман тарабынан түзүлгөн «Проект всеподданнейшего.....» отчетун кошууга болот. К.П.Кауфмандын аталган отчету «Народонаселение туркестанского генерал-губернаторства» «Административное устройство края», «Колонизация края», «О положении землевладения в областях Туркестанского генерал-губернаторства», «Экономическое положения», Финансовое и податное устройства генерал-губернаторства». «Пути сообщения и работы строительная», «Народное образование. Нравственность населения» - аттуу 8 бөлүмдөн туруп, ар бир областагы 14 жыл ичиндеги аткарылган иштерге анализ берилген. Фергана жана Семиреченский областар боюнча алардын социалдык-экономикалык абалы, калкы боюнча конкреттүү материалдарды алууга болот.

Тарыхый булактардын кийинки тобуна аскер губернаторлорунун отчетторуна тиркеме кылып жарыялаган «Обзор Ферганский области» жана «Обзор Семиреченской области» аттуу Фергана жана Жети-Суу областары боюнча маалыматтарды камтыган «обзорлорду»<sup>21</sup> кошууга болот. «Обзорлор» ар бир областтардын административдик түзүлүшүн, калкы, финансы салык абалы, салык төлөмдөрү, чарбалык иштер боюнча маалыматтар жарыяланып турган.

Атайын түзүлгөн жыйнактардын катарына А.П. Хорошхиндин жыйнагын кошууга болот. К.П.Кауфмандын көрсөтмөсү менен Туркестан крайында 10жыл кызмат аткарган

<sup>19</sup> Кауфман К.П. Проект всеподданнейшего отчета генерал-адъютанта К.П. фон-Кауфмана 1-го по гражданскому управлению и устройству в областях Туркестанского генерал-губернаторства 7 ноября 1867 – 25 марта 1881 г. – СПб., 1885.

<sup>20</sup> Сборник статей касающихся до Туркестанского края А.П. Хорошхина.-СПб., 1876; Материалы для статистики Туркестанского края. Ежегодник.– СПб., 1872 – 1879. –Вып. –1–5.; Собрание сочинений о Туркестанском крае вообще и сопредельных с ним стран Средней Азии. Т-1-591.-СПб., 1867-1917.

<sup>21</sup> Обзор Ферганской области за 1888 –1913гг. – Новый Маргилан, 1889 –1916; Обзор Семиреченской области за 1882 –1906.– Верный, 1883 – 1907.



белгилүү чыгыштаанучу А.П. Хорошхиндин эмгектери өз алдынча жыйнак болуп басылган. Кыргыздарга тийешелүү болгон, автордун «От ташкента до Токмака», «От Ташкента до Коканда», «Отрывки из дневника в Коканд», «Очерки Семиречья», «Народы Срединной Азии» аттуу макалаларынан кыргыздардын социалдык-экономикалык абалы сүрөттөгөн мателдарды алууга болот. Маселен, «От Ташкента до Токмака» аттуу макаласында автор, «кыргыз» деген этнологиянын келип чыгышы, сарттар менен тилдик жактан окшоштугу, кыргыздардын кийимин жазат.» Айрым кыргыздар дайыма эле көчүп жүрүшүп, аскер иши менен алектенишкен эмес, айрымдары, мурунтан эле, тактап айтканда таластык саруу, кушчулар дыйканчылык кылышкан»<sup>22</sup>-деп эскерген. Ошол эле учурда автор кыргыздардын чарбасы туурасында кызыктуу материалдарды жазып калтырган.

1870-ж. Түркстан крайында түзүлгөн статистикалык комитети тарабынан ар кыл темада жазылган материалдар топтоштурулуп, «Материалы для статистики Туркестанского края. Ежегодник»<sup>23</sup>-атуу жыйнак басылып чыккан. Аталган жыйнактан кыргыздарга байланыштуу Н. Маев, А. П. Хорошхин ж.б. макалалары жарык көргөн. Жыйнакта жарык көргөн макалалардын авторлорунун түздөн-түз катышуусу менен маалыматтар топтолуп, жарыяланган. Алсак Н. А. С еверцов, Н. Маев Кыргызстандын аймагына келишкен авторлор болуп саналат.

Тарыхый булактарды маанилүү бөлүгүн 591 томдуу «Туркестанский сборник»-атуу жыйнак түзөт. «Түркстан жыйнагын» түзүү демилгеси Түркстандын биринчи генерал-губернатору К.П. Кауфманга таандык. Каржылоо маселеси генерал-губернаторлук тараптан болоорун белгилеп, 1868-жылы К.П. Кауфман 1851- жылдан бери Санкт-Петербург шаарынын элдик китепканасында иштеп келе жаткан белгилүү библиограф И.В. Межовго кайрылып, Орто Азиянын тарыхын чагылдырган өз алдынча жыйнак түзүүнү сунуштайт. К.П. Кауфман менен менен И. Межовдун ортосунда келишим түзүлүп, И.В. Межов 1868-жылдан тартып Санкт-Петербург шаарында материал чогултуунун үстүнөн иштей баштаган. Орус тилинде жарык көргөн гезит-журналдар, чакан китепчелерди иргеп, тематикасы боюнча хронологиялык тартипте иретке салып, жаңы барактарга желимдеп жабыштырып, аларды көктөп, өз алдынча китеп кылып түзө баштаган. «Түркстан жыйнагынын» негизги тарыхый булактары болуп, орус тилиндеги «Военный сборник», «Вестник Европы», «Русский Вестник», Исторический Вестник», «Живая Старина», «Голос», «Биржевые ведомости» ж.б. көптөгөн гезит журналдарга жарык көргөн материалдар болгон. Мындан сырткары, орус географиялык коому тарабынан басылган «Записки РГО», «Вестник РГО», «Известие РГО» сыяктуу басылмаларга жарыяланган орус саякатчыларынын, чыгыштаануучулардын ар кыл темага арналып жазылган эмгектери «Түркстан жыйнагына» басылган.

И.Межовдун 20 жылдык эмгегинин натыйжасында 1867-1887-жылдары 416 томду даярдоого жетишкен. К.П. Кауфмандын тушунда 250 тому даярдалса, М.Г. Черняев, Н.О. Розенбахтардын мезгилинде 1888-жылга чейин 166 томдугу даярдалып, бирок жыйнактын үстүнөн иштөө убактылуу токтотулуп калган. И. Межов тарабынан даярдалган 416 томдук 4713 кө жакын ар түрдүү макалаларды өз ичине камтыган. Бул жыйнак коомчулукта «Межовдун жыйнагы» деген атка конгон. Расмий түрдө «Түркстан жыйнагы» (орусча аталышы «Туркестанский сборник», ал эми толук аталышы «Собрание сочинений о Туркестанском крае вообще и сопредельных с ним стран Средней Азии- ) деген ат менен жарык көрө баштаган.

К.П. Кауфмандан соң генерал-губернаторлук кызматка дайындалган М.Г. Черняевдин (1882–1884) мезгилинде бул иш улантылганы менен М.Г. Черняев К.П. Кауфман тарабынан

<sup>22</sup> Сборник статей касающихся до Туркестанского края А.П. Хорошхина.- С.22

<sup>23</sup> Материалы для статистики Туркестанского края. Ежегодник.– СПб., 1872 – 1879. –Вып. –1–5.

жасалган иштерге тескери мамиле жасаган. И.В. Межов каза болгон соң, «Түркстан жыйнагынын» үстүнөн иштөө 1907-жылдан кайрадан улантыла баштайт. 1911-жылы “Жыйнакты” түзүүчүлөрдүн активдүү катышуучусу Н.В. Дмитриевский өлгөн соң, бул ишти улантуу белгилүү чыгыштаануучу А.А. Семеновго жүктөлөт. Натыйжада, 1907-жылы 34 тому, 1908-жылы 45 тому, 1909-жылы 44 тому даярдалат. Тактап айтканда, 1907-1916-жылдар аралыгында А.А. Семеновдун жетекчилиги астында 175 том даярдалып жарык көргөн. Акыркы томдор Ташкен шаарында даярдалып, гезиттик журналдык гана материалдар, жергиликтүү авторлордун эмгектери киргизилген, “айрым чоң басылмалар “жыйнакка” киргизилген эмес”<sup>24</sup>.

Түркстан жыйнагынан илимий иште каралып жаткан кыргыздардын саясий, социалдык-экономикалык абалы, чарбалык, соода маселелерин чагылдырган орус тарыхнаамасынын өкүлдөрүнүн чакан билдирүүсүнөн тарта көлөмдүү өз алдынча жарык көргөн эмгектери топтолгон. “Чакан китепкана” деп атоого арзырлык тарыхый булактын толук электрондук версиясы менен Кыргыз-Түрк «Манас» университетинин китепканасынан колдонууга мүмкүнчүлүк алдык.

Тарыхый булактардын маанилүү тобуна «Статистический обзор Ферганский области», «Статистический обзор Семиреченской области»<sup>25</sup>»-аттуу өз алдынча жыйнактарды кошууга болот. Областык аскер-губернаторлорунун жылдык отчетунун уландысы катары жарыяланып турган «Обзорлор» ар бир областагы социалдык-экономикалык абал, административтик башкаруу, салык саясаты, чарбалык, соода иштери боюнча материалдар топтолгон.

Тарыхый булактардын маанилүү бөлүгүн басма сөз органдары түзөт. Өз учурунда РГО басылма органдары болгон «Известия РГО», «Вестник РГО», «Записки РГО»-аттуу сериялуу басылмаларга орус саякатчыларынын, чыгыштаануучулардын көптөгөн эскерүүлөрү, күндөлүк жазмалары, очерктери, макалалары жарык көргөн. Аталган басылмалардагы эмгектер кыргыздар боюнча «обзордук» жанрда жазылып, анын авторлору кыргыз турмушунун бардык чөйрөсүнөн маалымат берүүгө аракет жасашкан. Анткени РГО тарабынан каржыланган орус саякатчыларынын түпкү максаты империялык көрсөтмөнү аткаруу болгон.

Кыргыз таануу маселесин чагылдырган басма сөз органдарынын бири «Туркестански ведомости» газетасын болуп саналат. 1870-жылдан баштап жарык көрө баштаган газета аскер министрлигинин көрсөтмөсү менен генерал-губернатордун басма органы катары уюштурулган. Архивдик материалдар тастыктап тургандай, “Түркстан ведомости” гезитинин негизги милдеттери: “Түркстанга байланыштуу өкмөттүк жана административдик буйруктарды, крайдын өнүгүшүнө таасирин тийгизген илимий макалаларды жарыялоо болгон”<sup>26</sup>. 1869-1892-жылдары гезиттин алгачкы редактору этнограф, географ, белгилүү чыгыштаануучу Н.А. Маев болсо, 1901-1907-жылдары профессор Н.Г. Малицкий редакторлук кылган. Жалпысынан 1870-жылдан 1917-жылга чейинки аралыкта 6406 номери жарык көрүп, Түркстандын экономикасы, географиясы, тарыхы боюнча кызыктуу материалдар жарыяланып турган. Гезит беттерине Түркстан крайындагы болуп жаткан күнүмдүк окуялардан тартып, бул аймакта жашаган элдердин саясий, социалдык-экономикалык, маданий турмушун чагылдырган ар түрдүү маанайдагы материалдар жарыяланган. Гезитке

<sup>24</sup> Межов В.И. «Туркестанский сборник». Систематический указатель и азбучный указатель. – СПб., 1878–Т.1–150 – С.150.

<sup>25</sup> Статистический обзор Ферганский области, Статистический обзор Семиреченской области.

<sup>26</sup> Алымбаев Ж. «Туркестанские ведомости» как источник по истории кыргызов колониального периода. // Отечественная история. – Алматы, 2009. – №1.

Түркстан генерал-губернаторлугунун канцеляриясы тарабынан көзөмөл жүргүзүлүп, өкмөттүн саясатына шайкеш келген макалалар гана жарык көргөн. Ошондуктан, гезит бетинде тарыхый, этнографиялык, фольклордук багыттагы макалалар басымдуу болгон. Газета бетинен кыргызтаануу маселесин изилдеген В.Наливкин, А.П. Хорошхин, Н.Н. Пантусов, Г.С.Загряжский сыяктуу чыгыштаануучулардын кызыктуу макалаларын табууга болот.

### **Изилдөөнүн методологиялык негиздери жана изилдөө ыкмалары.**

XIXк.экинчи жарымы XXк башындагы орус тарыхнаамасында изилденген кыргызтаануу маселесин изилдеп жатып бир катар методологиялык принциптерге жана ыкмаларга таянып изилдөөнү талап кылат. Кандай гана илимий изилдөө болбосун, ал тарыхый принциптерге жана методдорго таянып жүргүзүлүшү зарыл. Тарыхты изилдөөдөгү принциптердин бири бул - тарыхый объективдүүлүк принциби.. Демек, объективдүүлүк принциби методологиялык аспектен алып караганда бир нече жободон турат. Биринчи жобо, объективдүүлүк принциби боюнча өткөн окуялар көз карандысыз жашоого укуктуу экендигин талап кылат. Бир эле өлкөнүн ичиндеги өткөн доор, азыркы учур, бул эки башка убакытта болуп өткөн окуя катары кароо керек. Тарыхый объективдүүлүк принцибине таяна турган экинчи бир жобо - бул окуялардын өз ара байланышын сактоо, изилденип жаткан тарыхый окуялардын бири-бирине болгон байланыштарын, мамилелерин ажыратып карабоо. Үчүнчү жобо - бул тарыхты бир бүтүн процесс катары кароо зарыл.Тарых илиминдеги экинчи принцип - бул тарыхый принцип болуп саналат. Аталган принцип тарыхтагы ар бир тарыхый фактыны, кубулушту жана окуяны конкреттүү-тарыхый кырдаалга, шартка жараша, алардын өз ара байланышы жана өз ара таасири бар экендигин изилдөөнү талап кылат. Кийинки принциптердин бири, бул - социалдык ыкма принциби. Кандай гана коомдук түзүлүш болбосун, ал коомдо ар кандай топтор, катмарлар, уюмдар, партиялардын болоору белгилүү көрүнүш. Изилдөөчү коомдогу социалдык топтордун, кызыкчылыктарын, талаптарын канааттандырууну көздөөрү белгилүү көрүнүш.

**Диссертациялык изилдөөнүн ыкмалары.** Илимде жалпы илимий жана спецификалык методтор бар. Тарых илиминин изилдөөсүнүн методтору жөнүндө сөз болгондо, тарыхый реалдуулукту изилдеген методторду, же болбосо, тарыхтын бардык багыттарында колдонуучу тарых илимине тиешелүү болгон методторду түшүнөбүз. Алсак, илимий изилдөөнүн объектисине, маселесине, жараша, анализ жана синтез, индукция жана дедукция сыяктуу жалпы илимий методторду колдонуу практикаланат.

Илимий изилдөөдөгү колдонулган экинчи бир маанилүү методтордун бири, - бул тарыхый-генетикалык метод болуп саналат. Бул метод илимде кеңири колдонулат. Анын мааниси изилденип жаткан тарыхый кыймылдагы реалдуулуктун касиетин, функциясын ырааттуу кезектештирип изилдөөнү талап кылат. Тарыхый изилдөөлөр мындан сырткары бир эле убакта эки жалпы методтору: тарыхый жана логикалык колдонууну талап кылат. Тарыхый метод тарыхты өнүгүүнүн ырааттуулугу менен, ага тиешелүү болгон белгилери, өзгөчөлүктөрү, алардын өнүгүүсүнүн жалпы законченмдүүлүктөрүн изилдөөгө багытталган. Логикалык метод болсо, логикалык чыныгы тарыхый ой-жүгүртүү менен далилдүү логикалуу бүтүм чыгарууга мүмкүндүк берет. Ошол эле убакта тарыхый изилдөөлөрдө хронологиялык, проблемалык-хронологиялык методторду колдонуу менен илимий иште коюлган максаттарга жетүүгө болот.

**Диссертациялык изилдөөнүн илимий-теориялык жана практикалык мааниси.** Диссертациянын материалдарындагы камтылган илимий жоболор, көз караштар жана илимий изилдөөнүн жыйынтыктары Кыргызстандын жана коңшулаш элдердин тарыхын окутууда колдонулушу мүмкүн. Кыргызтаануу боюнча каралып жаткан доордо жазылган эмгектер Кыргызстандын жогорку окуу жайларынын тарых адистиги бөлүмдөрүндө

“Кыргызстандын тарыхы”, “Кыргызстандын тарыхынын тарыхнаамасы”, “Кыргызстандын тарыхынын булактары” предметтери боюнча лекциялык материалдарга тарыхый, тарыхнаамалык булак катары колдонууга мүмкүндүк берет.

#### **Изилдөөнүн илимий жаңылыгы .**

- Постсоветтик доордогу Кыргызстандын тарыхнаамасында кыргызтаануу маселесин илимий изилдөө объектиси катары кароого коюлушу
- Кыргызтаануу маселесине Түркстантаануу тармагынын бир бөлүгү катары өз алдынча илимий объект катары кароого аракет жасалгандыгы
- Кыргызтаануу маселесин изилдеген авторлордун эмгектерин тарыхнаамалык-тарыхый булак катары кароо маселеси биринчи ирет коюлуп жатат.

#### **Коргоого алып чыгуучу Жоболор:**

1. XIX к. экинчи жарымы XX к. башында орус тарыхнаамасында кыргыздардын саясий, социалдык-экономикалык абалын чагылдырган өзүнүн мазмуну, жанр, баяндоо формасы боюнча айырмаланган эмгектер жарыяланган.
2. Орус тарыхнаамасынын өкүлдөрү кыргыздар туурасындагы маалыматты автордун түздөн-түз катышуусу кыйыр түрдө катышуусу, узактан туруп сурамжылоо жолдору аркылуу топтошуп, жарыялашкан.
3. Каралып жаткан доордогу авторлордун эмгектердин колдонууда алардын социалдык тегине, билимин, көз карашын эске алуу менен тийиштүү жыйынтыктарды чыгаруунун талап кылат.
4. Орус тарыхнаамасынын өкүлдөрүнүн эмгектериндеги сүрөттөлгөн тарыхый окуялардын аныктыгын, маалымдуулугун баалоодо, ар бир автордун жергиликтүү элдин тилин билүү маселеси негизги ролдо турарын белгилеп кетүү зарыл.
5. 50 жылдан ашуун аралыкта орус чыгыштаануусунда Орто Азия элдеринин тарыхын чагылдырган «Түркстантаануу» тармагы гана эмес, кыргызтаануу тармагы илимий изилдөө объект катары жаралгандыгын белгилеп кетүү керек. Кыргыз таануу багыты :а) илимий, б) практикалык в) илимий –крайтаанучулук багытта өнүкөндүгүн белгилеп кетүү керек.
6. Каралып жаткан доордогу кыргызтаануу маселесине арналып жарыяланган эмгектерди тарыхый булак эле эмес, тарыхнаамалык-тарыхый булак катары колдонуу зарылдыгын белгилейт.
7. XIX к. экинчи жарымы XX к. башындагы эмгектер колдонууда ар бир автордун көз карашын колониялык доордогу официалдуу өкүм сүргөн империялык көз караштын таасири болгондугун белгилеп кетүү зарыл.

**Диссертациялык иштин жыйынтыгынын апробацияланышы.** Диссертациялык изилдөөнүн айрым жыйынтыктары, маанилүү сунуштары эл аралык жана республикалык илимий-теориялык жана илимий-практикалык конференцияларды апробацияланды.

**Изилдөөчүнүн жеке салымы.** Изилдөө процессинин натыйжасында автор тарабынан «Түркстан жыйнагы», «Түркестанские ведомости» газетасындагы кыргыздардын саясий, социалдык-экономикалык турмушуна арналган тарыхнаамалык булактарды илимий айланпага киргизүүгө аракет жасалды.

**Эмгектин түзүмү жана көлөмү.** Диссертациялык иш киришүү бөлүмүнөн, 3 баптан, корутундудан, жана адбияттардын тизмесинен турат.

#### **Иштин негизги мазмуну**

**“Кыргыз таануу маселесинин жаралышынын тарыхый өбөлгөлөрү”** деп аталган бапта Түркстан крайында түзүлгөн коомдук уюмдар, илимий мекемелер жана орус тарыхнаамасындагы кыргыздар туурасындагы алгачкы маалыматтарга талдоо жүргүзүүгө арналган. Чыгышты изилдөө Петр I доорунда эле башталып, XVIII к. орус мамлекетинин

геосаясатынан улам-чыгышка карай умтулуу күчөй баштаган. Натыйжада, орус коомчулугунда Орто Азия элдеринин географиялык абалы, саясий, социалдык-экономикалык түзүлүшү, тарыхы тууралуу маалыматтарды топтоо зарылдыгы актуалдуу маселелердин бирине айлана баштаган. Россия империясынын борбордук ири чоң окуу жайларында чыгыштаануу бөлүмдөрү ачылып перс, түрк, тилдери окутулуп, келечекте чыгыштаануучу адистерди даярдоо башталган. Алсак, Казань, Петербург, Москва университеттери чыгыштаануучуларды даярдоонун башкы борборуна айланган. Ал эми 1818 - жылы Россия Илимдер Академиясынын алдындагы Азия музейинде чыгыш элдерине таандык болгон тарыхый кол жазмалар топтоло баштайт. Аскердик окуу жайлардын катарына 1820-жылы Тышкы иштер министирлигин алдында түзүлгөн Азия департаментин атоого болот. Азия департаментинин уюштурулушу менен Орто Азияга “илимий”- деп аталган экспедициялар даярдалып, келечекте алар саясий маанилүү социалдык буйруктарды аткарууга киришкен. 1824 жылы Александр I буйругу менен Оренбург шаарында Неклюев аскер-училищасы, 1832 жылы болсо, императордук аскер Академиясы түзүлгөн<sup>27</sup>. Аталган окуу жайлардын базасында келечектеги чыгыштаануучу аскер адамдары даярдалган. Ал эми 1867 жылы Түркстан генерал-губернаторлугунун түзүлүшү менен орус-чыгыштаануунун бир багыты катары “түркстантаануу” калыптана баштаган. “Түркстантаануунун” ичинде кыргызтаануу” багытынын жаралышына, өнүгүшүнө Түркстан крайында түзүлгөн бир катар коомдук уюмдар, илимий мекемелер чоң ролду ойношкон. 1867-1917 жылдар аралыгында (жарым кылымга жакын) Түркстан крайынын бардык тармактарын чагылдырып изилдеген жаңы илимий багыт жарлаган. Демек, кыргызтаануу маселесин изилдеп жатып “түркстантаанууну”, жэ болбосо, кыргызтаанууну өз алдынча бөлүп кароого болбойт. Кыргызтаануу маселесинин жаралышына жана өнүгүшүнө Түркстан крайында түзүлгөн коомдордун, илимий мекемелердин салымы чоң экендигин белгилеп кетүү керек. Түркстан крайын изилдөөгө ири салым кошкон мекеменин бири - 1845жылы түзүлгөн Орус географиялык коому болуп саналат. Коом өзүнүн 50 жылдык тарыхында Орто Азия аймагына ири экспедицияларды уюштуруп, аларды каржылап, изилдөө иштерин жүргүзүп, илимий эмгектерди, отчетторду, өзүнүн басылмаларына жарыялап жалпы эле “түркстантаануунун” өнүгүшүнө чоң салым кошкон. Орус географиялык коомунун органдары болгон “Записки РГО”, “Вестник РГО”, “Известия РГО”, “Известия императорского РГО” сыяктуу өзүнүн атайын басылмаларында илимий макалалар, экспедициянын отчеттору, билдирүүлөр басылып турган. Орус географиялык коомуна чоң каражат бөлүп берген. Алгач, 1856-1869-жылдар аралыгында крайды картага түшүрүү иштери жүргүзүлүп, Орто Азиянын флорасы, фаунасы жана геологиясы жөнүндө маалыматтар чогултулган.<sup>28</sup> Орусиянын көрүнүктүү окумуштуулары В.Бартольд, Н.Веселовский, М.Мушкетов, Н.Северцов, П.Семенов-Тянь-Шанский, А.Федченко, И.Краснов, В.Ошанин, В.Радлов, сыяктуу географ, геолог, чыгыштаануучулар Түркстан крайын ар тараптан изилдөө иштерин жүргүзө баштаган. Аталган саякатчылардын көпчүлүгү Кыргызстандын аймагына саякат жасашканы белгилүү. Бул окумуштуулардын Түркстанда илимди өнүктүрүү, географиясы, статистикасы, экономикасына тиешелүү маалыматтарды топтоо менен жергиликтүү калктын тарыхын географиясын ж.б. тармактарын чагылдырган материалдарды жарыялашкан.Аталган окумуштуулардын демилгеси менен Түркстан аймагында маданий-агартуучу, жана илимий борборлор түзүлө баштаган. Түркстантаануу багытын өнүктүрүүгө ири салым кошкон илимий мекемелердин бири бул-1868 жылы түзүлгөн Түркстан статистикалык комитети болуп саналат. 1887 жылдан баштап комитеттин областык бөлүмдөрү ачылып иштей баштаган.

<sup>27</sup> Алымбаев Ж. Кыргызтаануу маселелери орус тарыхнаамасында .(XVIIIк. экинчи жарымы – XXк. башы) // Кыргыздар -14 Том.- Т.7.- Бишкек, -2011. – 630б.

<sup>28</sup> Маслова О.Обзор русских путешествий и экспедиции в Среднюю Азию.часть II 1856-1869.-Ташкент,1956-С.66

Статистикалык комитеттин сунушу менен 1870-жылдан тарта Ташкент шаарында “Туркестанские ведомости” газетасы чыга баштаган. Комитет тарабынан топтолгон маалыматтар мезгил-мезгили менен комитет тарабынан уюштурулган “Русский Туркестан”<sup>29</sup>, “Материалы по статистике Туркестанского края. Ежегодник”<sup>30</sup> –атуу басылмалар жарык көрө баштаган.

Кыргызтаануу маселесинин жаралышына чоң шарт түзгөн илимий мекемелердин бири-1870-жылы түзүлгөн “Туркестан ведомости” газетасы болуп саналат. Газета аскер министрлигинин көрсөтмөсү менен генерал-губернатордун басма органы катары уюштурулган. Кыргызстандын жаратылыш шартын изилдөөдө салым кошкон илимий мекемелердин катарына 1870-жылы Ташкент шаарында түзүлгөн, эң алгачкы илимий коомдун бири -Табият таануучулар, антропология жана этнографияны сүйүүчүлөр коомунун Туркстан бөлүмү кошууга болот. Бул коом Х.Батыршин, М.Бродовский, Г.Загряжский, Н.Маев, Д.Мышенков, А.Федченко, А.Фетисов ж.б. демилгеси менен түзүлгөн. Тарыхый изилдөөлөргө шарт түзгөн илимий коомдор кеңее баштаган. Б.В.Луниндин изилдөөсү боюнча революцияга чейинки мезгилде Туркстанда 15 жакын ар кандай илимий коомдор түзүлүп иштеп турган<sup>31</sup>. Алардын катарына Орто Азия илимий коому (1869-1872жж), Москва университетинин алдындагы табият, астрономия жана этнография сүйүүчүлөр коомунун Туркстан бөлүмү (1870-1894), Россия географиялык коомунун Туркстан бөлүмү (1891-1901), Петербург чыгыштаануучулар коомунун Ташкент бөлүмү, Туркстан крайы илимий табият коому (1899), Айыл чарба коомунун Туркстан бөлүмү (1885-1917), Орусия техникалык коомунун Туркстан бөлүмү (1891-1901), Туркстан Статистикалык комитети (1868-1887), Илимий медициналык коому (1899), Фергана медициналык коому, Туркстан археологияны сүйүүчүлөр коому.(1895-1917) ж.б. атоого болот. Жогоруда аты аталган илимий коомдор маданий, агартуучулук, изилдөө иштерин жүргүзүшкөн. Коомдордун жардамы менен музейлер, китепканалар түзүлүп, көргөзмө иштери уюштурулуп, жергиликтүү гезит-журналдар басылып чыгарыла баштаган.

XVIII к. экинчи жарымынан тарта, Россия империясынын геосаясий кызыкчылыктарынан улам, Орто Азия элдери (анын ичинде кыргыздар) жөнүндө кызыгуу күчөй баштаган. Россия империясы соода мамилелерди кеңейтүү менен катар эле, ар кыл максаттагы экспедицияларды, аскердик жана элчилик миссияларды уюштура баштаган. Тянь-Шандык кыргыздар туурасында маалымат берген алгачкы авторлордун бири, Петр I нин Жунгар хандыгына жиберген өкүлү, капитан Иван Унковский болгон<sup>32</sup>. Илимий чөйрөгө кыргыздар туурасындагы алгачкы маалыматты белгилүү кылган авторлордун бири В. Н. Татищев жана П. И. Рычков болгон. Кыргыздар туурасында берген эки автордун маалыматы бири-бирине үндөш. Алсак В. Н. Татищев: «Алатай (Ала-Тоо) кыргыздар көчмөн жана күчтүү эл, Ташкенттин ары жагында, чоң казан ордосунан 5-6 күндүк узакта турушат, Ходжант (Хаджент) Наимачин (Наманган) жана Маджаландын (Маргалан) сейрек жүрүүчү жана таштуу тоолорунда жашашат<sup>33</sup>..... -деп эскерет. Автордун андан ары берген маалыматында кыргыздардын жарымы Жунгар хандыгынын кол алдында, жарымы 30000 аскери менен аларга каршы турушарын белгилейт<sup>34</sup>.

XVIII к. акыркы чейрегиндеги Тянь-Шандык кыргыздардын ички абалы, коңшу мамлекеттер менен болгон мамилеси ж.б. маселелер И. Г. Андреевдин эмгегинде

<sup>29</sup> Русский Туркестан. Сборник,изданий по поводу технической выставки в Москве.- СПб, 1872.

<sup>30</sup> Материалы для статистики Туркестанского края. Ежегодник.-СПб,1872-1879.

<sup>31</sup> Лунин Б.В.

<sup>32</sup> Посольство к Зюнгарскому Хун-Тайджи Цэван-Рабтану капитана от артиллерии Ивана Унковского и путевой журнал его за 1722-1724 годы // Записки РГО по отд. этногр. Т.10, вып.2. – СПб., 1887.

<sup>33</sup> Татищев В.Н. История Российская с самых древнейших времен. Кн.1, Ч.1– 2. – М., 1768. – С. 283.

<sup>34</sup> Татищев В.Н. История Российская .... –С. 283.

чагылдырылат<sup>35</sup>. И. Г. Андреевдин эмгегинде кыргыздар туурасында үч төмөнкү жагдайга токтолгон: а) Кыргыз- кайсак аталыштары, алардын ортосундагы байланыш; б) кыргыздардын коомдук түзүлүшү; в) орус-кыргыз мамилелеринин башталышы. И. Г. Андреевдин берген маалыматына таянсак, кыргыздар деп аталган ат менен үч эл белгилүү: а) Кытай сепилинде жашаган байыркы кыргыздар.

б) Калмактар тарабынан Кара Тоого куулган жана Сибир тарыхында «буруттар» болсо, «жапайы», «кара», «такшалган» аталышындагы кыргыздар.

в) Кайсактар же казактар талаада жашаган, көчүп жана адашып жүргөн кыргыздар<sup>36</sup>.

Кыргызтаануу маселесине кайрылган орус тарыхнаамасынын өкүлдөрүнүн бири белгилүү окумуштуу, мамлекеттик ишмер А. И. Левшин болуп саналат. Демек, кыргыздар туурасындагы алгачкы маалыматтар орус тарыхнаамасында XVIIIк. экинчи жарымынан тарта белгилүү боло баштап, алгачкы эмгектер кыргыздар жашаган аймак, коңшу элдер менен болгон мамилеси, коомдук абалы, кыргыз этнониминин келип чыгышы туурасындагы маалыматтарды чагылдырып кетишкен.

**“Кыргыздардын коомдук-саясий абалынын орус тарыхнаамасында чагылдырылышы”** деген экинчи бапта кыргыздардын саясий, социалдык түзүлүшүн изилдеген орус тарыхнаамасынын өкүлдөрүнүн эмгектерине талдоо жүргүзүлөт. Түндүк жана түштүк кыргыздардын саясий абалы боюнча алгачкы маалымат берген «Обозрение Кокондского ханства» жана «Сведение о дикокаменных киргизах»-аттуу көлөмдүү макалаларды атоого болот. Кыргыз уруулары, алардын курамы, саны боюнча маалыматтар келтирилген. Алсак: “кыргыздар (черная орда) бир канча урууларга жана уруктарга бөлүнүшөт. Алардын негизгилери: бугу, сарыбагыш, солто ж.б. Ар бир урук жана уруу эл тарабынан шайланган манаптар тарабынан башкарылат”- деп жазат<sup>37</sup>. Кыргыздардын белгилүү манаптарын атаган авторлор, алардын карамагындагы элдин санын аташат. “Манаптар Ормон, Жантай жана Жангарачтын карамагындагы кыргыздар 40000 түтүнгө чейин жетет. Бугулардын башында турган Боромбайдын карамагында 10 000 түтүн жана 100000 жылкысы бар”<sup>38</sup>- деп эскеришет. Кыргыздардын ички саясий абалы, Кокон хандыгына карата болгон мамилеси уруулук курамы жөнүндө И. Бардашевдин макаласында сүрөттөлөт. Алсак, «кара кыргыздар» терминин колдонгон автор, «бардык кара ордолуктар уруулардан жана бөлүмдөрдөн (уруктардан) турушат, алардын негизгилери бугулар, сарбагыштар, солтолор. Ар бир уруу, урукту көпчүлүк эл тарабынан шайланган манаптар тарабынан башкарылат»-деп эскерет<sup>39</sup>. А. Бардашев берген маалымат боюнча: 1847-жылы Россиянын курамына кирүүгө каалоосун билдирген Ормон, Жантай, Жангарач манаптардын карамагында 40 000 түтүнгө жакын кыргыз, ал эми бугулардын манабы Боромбайдын карамагында 10 000 жакын түтүнү жана 100 000 жылкысы бар болгон<sup>40</sup>. Кыргыздардын арасында эки айга жакын болуп, ички абалы менен түздөн-түз таанышууга үлгүргөн автор, Ысык-Көлдүк кыргыздардын Кокон бийлигине карата мамилесине да токтолуп өткөн. И.А.Бардашев, Ч. Валиханов келтирген фактыларга үндөш материалдары Н.А.Маевдин

<sup>35</sup> Андреев И.Г. Описание Средней орды киргиз-кайсаков с принадлежащими и касающимися до сего народа дополнениями и прилежащих к Российской границе Сибирской линии по части Колыванской и Тобольской губерниях крепостям, собранное 1785 года капитаном Андреевым // Новые ежемесячные сочинения .Ч.СХV – СХVІІІ. – СПб., 1795–1796.

<sup>36</sup> Андреев И. Г. Описание Средней орды ... – С.24.

<sup>37</sup> Сведения о Дикокаменных киргизах, доставленные от генерал-губернатора Западной Сибири // Записка импер. РГО. Кн.5. – 1851.-С.141

<sup>38</sup> Сведения о Дикокаменных киргизах, доставленные от генерал-губернатора Западной Сибири // Записка импер. РГО. Кн.5. – 1851.-С.141

<sup>39</sup> Бардашев И. А. Заметки о дикокаменных киргизах. // Материалы для статистики Туркестанского края. – Вып III. – СПб., 1874.-С. 385.

<sup>40</sup> Бардашев И. А. Заметки о дикокаменных... – С. 385.

эмгегинен да табууга болот. Кокон хандыгында жашаган урууларга токтолгон автор: «кыргыздар 14 урука бөлүнүшөт, алардын ичинен эң белгилүүлөрү: сарбагыш, бугу, солтолор. Сарбагыштар 10.000 түтүн, бугулардын болсо 100 миң башка жакын жылкысы бар, солтолор 6000 түтүн»<sup>41</sup> - деп белгилеген. Бирок, Н.А.Маев кыргыздардын 14 уругу, алардын аталыштары боюнча маалымат бере алган эмес. XIX кылымдын экинчи жарымындагы кыргыздардын саясий абалын 50-60-жылдары Кыргызстандын аймагына келген орус саякатчыларынын, айрым аскер адамдарынын жол күндөлүктөрүндө эскерүүлөрүндө сүрөттөлөт. Кыргыздардын ички саясий абалын сүрөттөп жазган авторлордун катарында Ч.Валиханов, П.П.Семенов, Н. А. Северцов, А. Голубев.Чыгыштануучулар В. Радлов, М. Венюков ж б кошууга болот. XIX к. 60-70-жылдарында түндүк кыргыздардын ички саясий абалын чагылдырган авторлордун бири Н. А. Северцов болуп саналат. 1864-1868-жылдарда Түркстан экспедициясынын курамында Борбордук Теңир-Тоого саякат жасап, кыргыз урууларынын ички абалына өзүн көлөмдүү эмгегинде токтолуп кеткен<sup>42</sup>. Ч. Валиханов, П. П. Семенов, Н.А. Северцов, А. Голубевдин Ысык-Көл, Теңир-Тоо аймагына саякаттоо учурунда жазылган эмгектерине токтолгон автор: «кыргыздардын арасында өкүм сүрүп келе жаткан ички чыр чатактардын келип чыгышынын себептерин белгилеп өткөн. Ал эми XIX кылымдын экинчи жарымынан тарта Кокон хандыгы боюнча жазылган эмгектер(очерктер, макалалар, көлөмдүү изилдөөлөр) арбып, падышачылыктын геосаясий максаттарынан улам кызыгуу күчөгөн. Натыйжада хандыктын тарыхына байланышкан В.Вельяминов-Зернов, Н.П.Пантусов, Н.Петровений, А.П.Хорошхин, А.Кун, А.П.Федченко, В.Наливкин, М.Алибеков ж.б эмгектери жарык көргөн. Белгилей кетчү аталган авторлордун айрымдары хандыктын аймагында болбогон, бирок эмгек жаратууда алар маалыматтарды соодагерлер тарабынан сурап билүү жолу менен алышып, жарыялоого үлгүрүшкөн.

Революцияга чейинки авторлордун ичинен түштүк кыргыз урууларынын курамы, жайгашышы боюнча Н. А. Аристов, М.Ф. Ситняковский, А. А. Кумакевич, Л.Ф. Костенко, А. Голубев, Ч. Валихановдордун эмгектеринде үстүртөн гана изилденген.Кыргыз урууларынын территориялык жайгашуусу боюнча кызыктуу этнографиялык маалыматтардын бири М.Ф.Ситняковскийдики болуп саналат. Жыйынтыктап айтканда Фергана өрөөнүндө жашаган кыргыздар Кокон хандыгынын саясий турмушуна активдүү катышпастан, өз өкүлдөрүн мамлекетти башкарууда чоң роль ойношкон. Демек, XIX кылымдын экинчи жарымында Кыргызстандын түндүк жана түштүк аймагында саясий кырдаал кыргыздардын ички абалы орус авторлору тарабынан жетиштүү чагылдырылган. Каралып жаткан доордо кыргыздардын социалдык иерархиясын чагылдырган орус тарыхнаамасынын өкүлдөрүнүн бир катар эмгектери жарыяланган. Алардын катарына *Воронин жана Нифантьев*, Ч.Ч.Валиханов,Н.И.Гродеков, Н.А.Северцов, М.Венюков,А.Талызин О.Шкапский, Л.Костенко Г.С.Загряжский ж .б. эмгектерин кошууга болот. Көрүнүп тургандай манаптар боюнча эмгек жазгандар орус саякатчылары, чыгыш таануучулар, аскер адамдары болуп саналат.

**“Орус тарыхнаамасындагы кыргыздардын чарбалык, соода мамилелери”** деген үчүнчү бапта орус тарыхнаамасындагы кыргыздардын чарбалык турмушун, соода мамилелерин чагылдырган эмгектерге анализ жүргүзүлөт. XIX-к. башында жарыяланган Ф. Назаров, Рафаил Данибегашвили, Ф. К. Зибберштейн, Ч. П. Коволевский сыяктуу падышачылыктын Кыргызстандын аймагына келген өкүлдөрүнүн көлөмдүү макалаларында, эскерүүлөрүндө сүрөттөп кетишкен. Алсак Түштүк Кыргыздардын чарбасы, соода мамилелери туурасында 1812-1813 Кокон хандыгынын аймагын кыдырган Ф. Назаров

<sup>41</sup> Маев Н.А. Путеводитель от С-Петербурга до Ташкента// ТС.-СПБ, 1870.-Т.24.-С.10.

<sup>42</sup> Северцов Н.А. Путешествия по Туркестанскому краю и исследовании горной страны Тянь-Шань, совершенные по поручению русского географического общества. -СПб., 1873.



«Андижан, Кашкар менен чектешип, айыл-кыштактар менен курчалган ар кандай мөмө-жемиштерге бай, кошуна көчүп жүргөн кыргыздар менен соода жүргүзүшөт, алардан мал алышат»<sup>43</sup> -деп белгилеп кеткен. Кыргыздардын чарбалык турмушу туурасындагы маалыматты XIX к. 40-50 жылдары Жети-Суу жана Чыгыш Түркстан аймагына келген Е. П. Ковалевскийдин эскерүүсүндө баяндалат. Автордун эмгеги күндөлүк формасында жазылып, саякаттоо учурунда көргөн, күбө болгон окуяларга токтолуу менен кыргыздар соода-сатык иштерин Кашгар, Россия аймактары менен жүргүзүп келишкендигин белгилеп өтөт<sup>44</sup>. Кыргыздардын малчарбачылыгы XIX к. экинчи жарымында Кыргызстанга келген орус саякатчылары, аскер адамдары Ч. Валиханов, П. П. Семенов, М. Венюков, А. Голубев, Н. А. Северцовдун эмгектеринде сүрөттөлгөн. Кыргыздардын чарбачылыгы туурасындагы маалыматтарды 1856-1857-жж. Нарын, Ысык-көл аймактарына саякат жасаган окумуштуу П. П. Семеновдун күндөлүк, эскерүүлөрүндө баяндалат. Кыргыздардын негизги кесиби малчарбачылык экендигин белгилеген саякатчы «айрым байлардын 3000ге жакын жылкысы жана көп сандаган башка малдары бар»<sup>45</sup> эскерет. Ал эми Кыргыздардагы соода мамилелеринин абалы туурасындагы маалыматтарды, Кокон хандыгынын аймагына келген орус саякатчыларынын, айрым чыгыш таануучулардын эмгектеринен алууга болот. Аулие-Ата, Токмок жана Ысык-Көл уездеринин тышкы соодасы туурасындагы маалыматты, 1869-ж. Тянь-Шань аймагына саякат жасаган А. В. Каульбарстын эмгегинде сүрөттөлөт<sup>46</sup>. Аулие-Ата уездинин тышкы соодасы Кара-Буура аркылуу Наманган уезди менен жүргүзүлөт. Автордун берген маалыматы боюнча 1869-ж. Аулие-Ата уезди аркылуу Наманган уездине 708, 855 (руб) суммадагы 307, 887 баш кой сатылганын белгилейт<sup>47</sup>. Токмок, Ысык-Көл уездерине караганда Аулие-Ата уездинде жашаган кыргыздар Намангандык кыргыздар менен тышкы соода-сатык мамилеси жакшы өнүккөндүгүн тастыктайт. Ал эми Намангандан Кара-Буура аркылуу Аулие-Ата уездине азиялык пахта жана жибек кездемелерин ал жактан көп эмес сандагы орус товарлары жеткирилип турган<sup>48</sup>.

### Корутунду

XIX к. экинчи жарымы XX к. башындагы Россия империясынын Орто Азияга карата жасаган геосаясатынын натыйжасында орус тарыхнаамасында кыргызтаануу маселесинин жаралышына жана өнүгүшүнө шарт түзүлгөн. Илим чөйрөсүндө кыргыздар туурасындагы алгачкы маалыматтар XVIII к. экинчи жарымынан тарта топтолуп, кыска мүнөздөгү билдирүүлөр формасында жазылган.

Кыргызтаануу маселесин системалуу түрдө изилдөө Россия империясынын тышкы саясатынын күчөшү жана орус географиялык коомунун (1845) түзүлүшү менен тыгыз байланыштуу. XIX к. экинчи жарымынан тарта баяндоо формасы, көлөмү, багыты боюнча айырмалаган изилдөөлөр жаралган. Аталган мүнөздөгү эмгектерге И. А. Бардашев, П. П. Семенов, Ч. Валиханов, И. Воронин, Т. Ф. Нифантьев, Д. Телятников, А. В. Безносиков, М. Венюков өндүү авторлордун эмгектерин кошууга болот. Аталган авторлор Кыргызстандын аймагына котормочу, саякатчы, чалгындоочу, картограф, геодист ж.б. миссияны аткарууга жөнөтүлгөн падышачылыктын өкүлдөрү болушкан. Билими, профессиясы боюнча ар кыл кесиптин ээлери болушкан. Ошондуктан алардын изилдөөлөрүндө илимий аппарат, изилдөө ыкмасы, булактык базасы, баяндоо формасы сыяктуу илимий түшүнүктөрдөн дайыма эле

<sup>43</sup> Назаров Ф. Записки о некоторых народах и землях средней части Азии....-С.47

<sup>44</sup> Кавалевский В. П. Встреча с Н. Н. // ТС-32.-С.230

<sup>45</sup> Семенов П. П. Путешествие в Тянь-Шань –С. 176, 243, 244.

<sup>46</sup> Каульбарс А. В. Материалы по географии Тянь-Шаня, Собранные во время путешествия 1869. // Тур. Сборник. Т. 121.

<sup>47</sup> Каульбарс А. В. Материалы по географии ....// ТС.- Т. 121. -С.450.

<sup>48</sup> Каульбарс А. В. Материалы по географии ....С.450.

сакталган эмес. Аталган авторлордун билдирүүлөрү, командировкалык отчеттору, күндөлүктөрү эл арасынан топтолгон материалдары обзордук мүнөздө болуп, мазмуну боюнча тарыхый-географиялык, этнографиялык багытта болгон. 1865-жылы Түркестан областы, ал эми 1867-жылы Түркестан генерал-губернаторлугунун түзүлүшү менен жаңы административдик башкаруу системасынын киргизилиши «түркстан таануунун» бир бөлүгү катары «кыргызтаануу» багыты системалуу мүнөздө изилдөөгө айланат. Бул багытта орус саякатчылар, чыгыштаануучулары, Ч.Валиханов, Н.А. Северцов, П.П. Семенов, В.Вельяминов-Зернов, Н.А. Аристов, В.А. Полтарацкий, Ф. Р. Остен-Сахен, М. Венюков ж.б эмгектерин кошууга болот. Аталган авторлор кыргызстандын аймагында болушуп, окуялардын күбөөсү катары маалымат топтошкон. Албетте күбөлөнгөн окуяларды сүрөттөөдө ар бир автордун субъективдүү көз карашына байланыштуу болгон. Ошол эле учурда кыргызтаануу маселесин изилдеген авторлорго мүнөздүү бир көрүнүштү байкоого болот. Алсак, бул бир эле тарыхый фактынын бир канча авторлордун эмгектеринде кайталап чагылдыруусу болуп саналат. Алсак, түндүк кыргыздардын аймагында жашаган уруулардын курамы боюнча келтирилген Ч. Валиханов, М. Венюков, Н.А. Северцов, ж.б маалыматтары окшош. Эмгек жазууда илимий шилтеме түшүнүгү жок болгондуктан тарыхый маалымат берген авторлорду аныктоо кыйын. Бир фактыны кайталап жазуу ыкмасы башка маселелер боюнча кездешет.

Кыргыздардын саясий абалын, ички уруулук түзүлүшүн, изилдөөгө алган авторлорго Ч. Валиханов, М. Венюков, П. П. Семенов, В.Вельяминов-Зернов, Г.Загряжский ж.б. кошууга болот. Аталган авторлого маалымат топтоо миссиясы жүктөлгөндүктөн, алардын чыгармалары “обзордук” мүнөздө болгон. XIX кылымдын экинчи жарымында кыргыздардын саясий абалына топтолгон изилдөөчүлөр, Кыргызстандын түндүк жана түштүк аймагында жашаган кыргыздардын абалы бирдей эместигин белгилешет. Кокон хандыгынын ички саясий абалын сүрөттөгөн В. Вельяминов-Зернов, В. Наливкин, А.Л. Кун, А.П. Федченко, И.П. Потанин, Н.А. Северцов өңдүү авторлордун эмгегинен түштүк кыргыздар хандыктын саясий турмушуна активдүү гана катышпастан, көчмөндөр менен отурукташкан калктын ортосунда жүргөн так талашуу процесстеринде активдүү ролду ойношкондуктан сүрөттөшкөн. Түштүк кыргыздардын ордо күрөшүндө жүргүзүп келген ролу өзгөчө В.Наливкин, , Н.А. Северцовдун эмгектеринде баса белгиленет. Ал эми Ч.Валиханов, П.П. Семеновдун ж.б эмгектеринде болсо түндүк кыргыздардын Россияга каратылар алдында ич ара феодалдык чыр-чатактардын күчөп тургандыгы бирдиктүү башкаруу формасынын жок экендиги белгиленет.

Орус тарыхнаамасындагы кыргызтаануучулар тарабынан чагылдырган маселелердин бири XIX к кыргыз коомунун социалдык стратификациясы туурасындагы маселе. Бул маселе боюнча Ч. Валиханов, Н.Гродеков, О. Шкпаский, М. Венюков, Т.Г. Загряжский, А. Талызин, Л. Костенко ж.б эмгектерин атоого болот. Жогорудагы авторлор кыргыз коомчулугу манап, бий, бай, букара катмарларынан турат деп белгилешип ар бир катмардын өкүлдөрүн аткарган функциялары милдеттерин аныктоого аракет жасашкан. Аталган авторлордун эмгектеринде «коомдук катмар» «тап» түшүнүктөрү кездешпейт. Бирок, кыргыз коомчулугунда жашап жаткан «өкүлдөр,топтор» алардын ич ара бөлүнүүсү жөнүндө гана тарыхый фактылар келтирилет.

Каралып жаткан кыргызтаануу маселесиндеги орчундуу маселесиндеги темалардын бири кыргыздардын чарбасы, соода мамилелери боуп саналат. Жогорудагы авторлордун эмгектеринин көпчүлүгүндө чарба соода маселелери сүрөттөлөт. Жыйынтыктап айтканда орус тарыхнаамасында 50 жылдан ашуун аралыкта кыргыз элинин саясий социалдык, экономикалык, маданий тарых чагылдырган булакнааманын жана тарыхнааманын булактык мүнөздөгү өзүнүн мазмуну көлөмү багыты жана мүнөзү боюнча айырмаланган эмгектер жаралган. Орус тарыхнаамасындагы кыргызтаануу маселеси илимий, практикалык, илимий-

крайтаануучулук багытта жаралып, өнүккүндүгүн белгилөө керек. Илимий багытта кыргыз элинин тарыхына арналып, өзүнүн илимий баалуулугу, маалыматтуулугу, көлөмү мазмуну жана изилдөө методологиясы боюнча айырмаланган эмгектердин катарына Н. Аристов, Ч. Валиханов, В. Наливкин эмгектерин кошууга болот. Практикалык багыттагы эмгектердин катарына П. П. Семенов, Н. Краснов, Н.А. Северцов ж.б. эмгектерин кошууга болот. Практикалык мүнөздөгү эмгектерди өз ара эки багытка бөлүп кароого болот. Кыргызстандын климаттын жаратып, географиялык абалын, изилдөө менен келечекте Россия империясынын көчүрүп келүү саясатына эң оболу келгендерди жайгаштыруу маселесинин практикалык сунуштарды берүү милдетин аткарган эмгектер болуп саналат.

Орус тарыхнаамасында крайтаануучулук мүнөздөгү эмгектер жол күндөлүк, отчет формасында административдик иш боюнча, профессионалдык мүнөздөгү тапшырманы аткарууга келишкен падышачылыктын өкүлдөрү тарабынан түзүлгөн. Мындай эмгектер публицистикалык эркин, күндөлүк формасында жазылган. Алардын катарына Н. Зеланд, П. Аверьянов А. Иванов, А. Н. Краснов ж.б. эмгектерин кошууга болот.

### **Практикалык сунуштар**

Орус тарыхнаамасындагы кыргыз таануу маселесине талдоо жүргүзүү менен төмөнкүдөй практикалык сунуштар талап кылынат:

- Кыргызтаануу маселесин тереңдиртип изилдөө максатында Кыргыз ИА алдында “Кыргыз таануу” илимий борбор ачуу зарыл
- Жогорку окуу жайларда келечекте “кыргыз таануу” кафедрасын ачуу коомдук зарыл талаптардын бири

### **Диссертациянын мазмуну төмөнкү басылмаларда чагылган:**

1. Түркстан крайындагы коомдордун, илимий мекемелердин-кыргызтаануу маселесинин жаралышындагы ролу[Текст] Н.А.Токторбекова // Вестник ОшГУ – Ош, 2015. Выпуск 5. – С. 128-138.
- 2 Социальная стратификация кыргызского общества во второй половине XIX века в дореволюционной русской историографии [Текст] Н.А.Токторбекова // Ринц – журнал «Universum: Общественные науки»- Москва, 2016. - С. 156-170.
- 3 XIX кылымдагы кыргыздардын социалдык тузулушу революцияга чейинки орус тарыхнаамасында чагылдырылышы [Текст] Н.А.Токторбекова // Республиканский научно-теоретический журнал «Известия ВУЗОВ». – Бишкек, 2016
- 4 Развитие торговли кыргызов в конце XIX – начале XX вв[Текст] Н.А.Токторбекова // Ринц – журнал «Universum:Общественные науки» - Москва, 2017
- 5 Кыргызтаануу маселесинин жаралышы жана өнүгүү багыттары (XIX к. экинчи жарымы XX к. башы) (в издании)[Текст] Н.А.Токторбекова // Вестник ОшГУ – Ош, 2017. Выпуск 5. – С. 128-138.
- 6 Изучение хозяйственной жизни кыргызов во второй половине XIX- начале XX вв[Текст] Н.А.Токторбекова // Ринц – журнал «Universum:Общественные науки» - Москва, 2017

**тарыхнаамасында изилдениши» (XIX к. экинчи жарымы- XXк. башы )-деген темадагы  
07.00.09. Тарыхнаама, булактаану жана тарыхый изилдөө ыкмалары адистиги боюнча  
тарых илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изилденип алуу үчүн жазылган  
диссертациялык ишинин**

**Резюмеси**

**Ачык сөздөр:** кыргыз таануу, чыгыштаануу, орус тарыхнаамасы, изилдөөчүлөр, саясий абалы, социалдык түзүлүшү, чарбасы, соода мамилелери

**Изилдөөнүн объектиси.** XIXк. экинчи жарымы XXк. башындагы орус тарыхнаамасындагы кыргызтаануу маселесин чагылдырган авторлордун эмгектери.

**Изилдөөнүн предмети.** XIXк. экинчи жарымы XXк. башындагы кыргыздардын саясий абалы, социалдык-экономикалык турмушу.

**Изилдөөнүн максаты жана милдеттери.** Диссертациялык эмгектин негизги максаты кыргызтаануу маселесиндеги кыргыздардын саясий абалы, социалдык-экономикалык турмушуна тарыхнаамалык анализ жүргүзүү. Коюлган максаттын чегинде төмөнкүдөй милдеттер коюлат:

- кыргызтаануу маселесинин жаралышынын тарыхый шарттарын иликтөө;
- кыргыздардын коомдук-саясий абалына чагылдырган эмгектерге анализ жасоо;
- кыргыздардын социалдык-экономикалык абалын сүрөттөгөн эмгектерге анализ берүү;
- кыргыздардын чарбалык жана соода мамилелерин чагылдырган эмгектерге анализ жүргүзүү.

**Изилдөөнүн илимий жаңылыгы .**

- Постсоветтик доордогу Кыргызстандын тарыхнаамасында кыргызтаануу маселесин илимий изилдөө объектиси катары кароого коюлушу
- Кыргызтаануу маселесине Түркстантаануу тармагынын бир бөлүгү катары өз алдынча илимий объект катары кароого аракет жасалгандыгы
- Кыргызтаануу маселесин изилдеген авторлордун эмгектерин тарыхнаамалык-тарыхый булак катары кароо маселеси биринчи ирет коюлуп жатат.

**Диссертациялык изилдөөнүн илимий-теориялык жана практикалык мааниси.**

Диссертациянын материалдарындагы камтылган илимий жоболор, көз караштар жана илимий изилдөөнүн жыйынтыктары Кыргызстандын жана коңшулаш элдердин тарыхын окутууда колдонулушу мүмкүн. Кыргызтаануу боюнча каралып жаткан доордо жазылган эмгектер Кыргызстандын жогорку окуу жайларынын тарых адистиги бөлүмдөрүндө “Кыргызстандын тарыхы”, “Кыргызстандын тарыхынын тарыхнаамасы”, “Кыргызстандын тарыхынын булактары” предметтери боюнча лекциялык материалдарга тарыхый, тарыхнаамалык булак катары колдонууга мүмкүндүк берет.

**Эмгектин түзүмү жана көлөмү.** Диссертациялык иш киришүү бөлүмүнөн, 3 баптан, корутундудан, жана адбияттардын тизмесинен турат.

